

A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS – AKKOR ÉS MA

(Akkor)

ERDÉLYI ÁGNES

Először tisztázzuk, hogy az „akkor” tulajdonképpen mikor. A konferencia témájának leírásában az szerepel: „Weber híres, nagy hatású előadása, »A tudomány mint hivatás« 100 éve jelent meg.” A megjelenés éve valóban 1919,¹ csakhogy az előadást Weber 1917. november 7-én tartotta. És ez egyáltalán nem mindegy: a közben eltelt másfél-két év alatt ugyanis nagyon sok minden változott. Megváltoztak például a külső körülmények: a szöveg „nem a háború végén, a nagy kijózanodás légkörében született”, ahogy az előadást 1918-ra datáló Marianne Weber² nyomán „gyakran feltételezték”.³ Én azonban most elsősorban nem erre, hanem az előadó helyzetére gondolok.

1917 novemberében Weber – akkor már közel másfél évtizede⁴ – kívül állt a formális tudományos és egyetemi hierarchián (október óta ugyan tárgyalásokat folytatott a Bécsi Egyetemmel,⁵ de még nem kapta meg a kinevezését). Ráadásul akkoriban Németországban elsősorban a könyvek számítottak tudományos munkának, Weber írásainak többsége pedig folyóiratokban jelent meg. Noha a neve *A protestáns etika* óta jól ismert volt, ez sem számított

„igazi” könyvnek,⁶ és noha a heidelbergi Fallenstein-villában 1911

májusában megindított vasárnap délutáni összejövetelek nyomán az egyetemi körökön kívül még egyfajta „Weber-mítosz” is kialakult,⁷ 1917-ben Weber még a szó szoros értelmében kívülálló volt.

Pontosabban: 1917-ig volt kívülálló, mert tulajdonképpen ekkorra tehető a fordulópont. Szívesen kötném a fordulatot a novemberi előadáshoz, ahol – Karl Löwith érzékletes leírása szerint – a „bambergi dóm prófétaalakjaira [...] emlékeztető bozontos szakállú Weber”⁸ prófétai szenvedéllyel kelt ki az egyetemi katedráról prófeciát hirdető tanárok ellen. Szívesen kötném, de sajnos nem tehetem: ebben az évben több alkalommal is beszélt a nyilvánosság előtt,⁹ és a novemberi előadásnak éppen ez a jellegzetes vonulata a legutóbbi fellépéséhez – a szocialista és pacifista diákok Lauensteinben rendezett októberi végi konferenciáján elhangzott felszólalásához – kapcsolódott. 1917-ben a diákok még a kívülálló Webert hívták meg előadónak (a novemberi előadásra is diák-szervezet, a Freistudentischer Bund hívta meg), de a rákövetkező évek már a visszailleszkedés jegyében teltek. Rövidesen nemcsak alkalmi meghívásoknak eleget téve tartott előadásokat az egyetemistáknak: 1918-ban már a Bécsi Egyetem Nemzetgazdasági Tanszékén tanított, majd 1919 kora nyarán Münchenbe költözött, ahol a Társadalomtudományi, Gazdaságtörténeti és Nemzetgazdaságtani Tanszék vezetője lett. És az „igazi” könyvek sem sokáig váratag magukra: a korábban folyóiratban megjelent szövegekből már készült *A protestáns etikát*, a protestáns szektákról szóló tanulmányt és a *Világvallások gazdasági etikáját* magába foglaló háromkötetes vallás-szociológia,¹⁰ valamint a *Gazdaság és társadalom* első része.¹¹ Mindkettőt Weber készítette elő kiadásra – az előbbihez megírta az *Előzetes megjegyzést*, az utóbbihoz pedig a fogalmi bevezetést és még a levonatot is látta –, de a könyvek megjelenését már nem érte meg: 1920. június 14-én meghalt.

Weber előadása „akkor” – tudniillik 1917-ben – a diákokban némi csalódást keltett (Weber meg azért volt csalódott, mert szerinte a hallgatóság soraiban kiábrándítóan kevés volt a diák).¹² A diákok arról szerettek volna hallani, hogyan állítható a tudomány a társadalom jobbításának szolgálatába, ehelyett be kellett érniük a tudomány immanens korlátainak morális tiszteletben tartásáról szóló – és a háború előtti idők értékmentesség-vitájára emlékeztető – fejtege-

1 ■ Max Weber: *Wissenschaft als Beruf*. In: *Geistige Arbeit als Beruf*. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Erster Vortrag. München, 1919.

2 ■ Marianne Weber: *Max Weber: ein Lebensbild*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1926. 719. old. – A két „hivatás-tanulmány” datálásáról lásd: Wolfgang Schluchter: *Rationalismus der Weltbeherrschung. Studien zu Max Weber*. Suhrkamp, Frankfurt, 1980. 236–239. old.

3 ■ Joachim Radkau: *Max Weber. Die Leidenschaft des Denkens*. Carl Hanser Verlag, München, 2005. 976–977. old.

4 ■ 1898-ban Weber súlyosan megbetegedett, és ezért felmentését kérte egyetemi állásából. A felmentést végül 1903-ban kapta meg.

5 ■ Radkau: *Max Weber*, 747. old.

6 ■ Két folytatásban jelent meg, lásd: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* XX (1904), 1–54. old. és XXI (1904), 1–110. old.

7 ■ Bár Radkau szerint (*Max Weber*, 466. old.) ez a mítosz később alakult ki, amikor az összejövetelek utólag legendássá váltak.

8 ■ Karl Löwith: *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Ein Bericht*. Metzler, Stuttgart, 1986. 16. old.

9 ■ Például májusban és októberben részt vett a szocialista és pacifista diákok Lauensteinben rendezett konferenciáján.

10 ■ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, I. köt., 1920., II. és III. köt., 1921.

11 ■ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. (Grundriß der Sozialökonomik. Abt. 3.) J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922.

12 ■ Radkau: *Max Weber*, 746–747. old.

téssel. Az 1919-ben megjelent szövegnek viszont éppen ez az erőssége: ez teszi – minden időhöz kötött-sége ellenére – ma is érvényessé.

(Ma)

Amikor újraolvastam a tanulmányt, meglepődtem, milyen sokszor érzem aktuálisnak Weber szövegét. A kiindulópontot jelentő külső viszonyok¹³ persze száz év alatt nagyon megváltoztak – ma már nemigen jutna eszünkbe például, hogy „a tudomány művelőjének pályája egészében véve plutokrata előfeltételekre épül”¹⁴ –, de még a külső viszonyokban is meghökkenően sok a hasonlóság. Fölsorolok néhányat Webernek azon megállapításai közül, amelyek szerintem a mai viszonyokra is érvényesek. Természetesen nem Németországban, és nem is a német viszonyokkal a tanulmányban összehasonlított Egyesült Államokban, hanem általában, illetve speciálisan Magyarországon.

Ma is jellemző például az, amit Weber arról mond, hogy az Egyesült Államokban a fiatal oktatók alulfinszírozottak és túlterheltek.

„Itt a fiatalember kezdettől fogva fizetést kap. Természetesen szerényet. A fizetés többnyire alig éri el a nem teljesen tanulatlan munkás keresetét.”
„A tanár éppen fiatal éveiben képtelenül túlterhelt [...] Így például egy német nyelv- és irodalomtanészék [fiatal tanársegédje] boldog, ha heti tizenkét órájában nemcsak a német nyelvet kell sulykolnia, hanem még – mondjuk legalább Uhlandéhoz fogható rangú – költőkről is beszélhet.”¹⁵

Ez így, ahogy van, elmondható volna a mai magyar viszonyokról is (és valószínűleg nem csak a magyarokról – de ebbe most nem akarok belemenni).

Vannak azután általános – mondanám, időtől és helytől független – hasonlóságok, mint például ez:

„Minden fiatalembernek, aki tudói hivatást érez magában, tisztában kell lennie azzal, hogy kétarcú feladat vár rá. Nemcsak tudósként, hanem oktatóként is meg kell felelnie. És a kettő egyáltalán nem esik egybe. Lehet valaki kiváló tudós és egyenesen kétségbeesztően rossz oktató.”¹⁶

(Mellesleg ebben a tekintetben Magyarország mintha még nem zárkozott volna föl az általános trendhez: itt *eddig* elvben akár elő is fordulhatott volna, hogy valaki kiváló tudós, de mivel kutatóintézetben áll alkalmazásban, egy életen át nem derül ki róla, hogy oktatónak netán csapnivaló. De ha jól látom, rövidesen inkább az lesz a probléma, hogyan derülhet itt ki valakiről – kiderülhet-e egyáltalán –, hogy tudósnak kiváló volna?)

Visszatérve a gondolatmenethez: amit Weber az oktatás és a tudományos kutatás minőségének méréséről mond, az máig megoldatlan, „örökzöld” probléma. Az

oktatás színvonalát alapvetően ma is a hallgatók létszámán mérik; az nem jelent igazi különbséget, hogy a hallgatók ma már nemcsak a „lábukkal szavaznak” (pontosabban nem is lábukkal, hanem egy másik testrészükkel, hiszen beülnek az előadásra), hanem „hallgatói értékelés” formájában le is írják a véleményüket. Az alapprobléma – hogy tudniillik a sok diákot vonzó előadó nem feltétlenül jó tanár¹⁷ – ettől még probléma marad. A tudói minőség mérésével kapcsolatban Weber álláspontja még határozottabb. Erről feketén-fehéren kimondja, hogy „nem mérhető”.¹⁸ Nem tudom, mit szólna a mai mérésekhez – talán azt, hogy ezek nem a színvonalat (a minőséget) mérik (mert azt nem lehet), hanem a (mennyiségi) teljesítményt és esetleg a hatást, az ismertséget –, mindenestre előadásában nagyon határozottan állást foglal egy mindmáig sokat vitatott kérdésben: szerinte a tudói minőség *elvileg* nem mérhető.

A tudói hivatás külső feltételeiről szóló rövid bevezető után Weber rátér a tulajdonképpeni témára, a belső elhivatottságra. Itt is sokszor éreztem aktuálisnak a szöveget, de ez kevésbé meglepő, hiszen sok olyasmiről beszél – például „ihletről”, „szenvedélyről” –, ami nem igazán időfüggő. De azért volt, ami meglepett.

Annál a résznél, amelyben Weber azt fejtegeti, hogy a művészettel ellentétben a „tudományos munka a *haladás* menetébe illeszkedik”,¹⁹ mindig Popper jutott eszembe, de eddig soha nem néztem utána, van-e ennek komoly alapja, vagy csak felületes benyomás, hogy a két álláspont és olykor még a megfogalmazások is hasonlítanak egymásra. Most megvettem, és arra a (számomra meglepő) eredményre

13 ■ Ahogy Weber fogalmaz: „[N]álunk nemzetgazdászoknál afféle pedantéria [...], hogy mindig a külső viszonyokból indulunk ki.” Max Weber: *A tudomány mint hivatás*. Ford. Wessely Anna. In: Max Weber: *Tanulmányok*. Osiris, Bp., 1998. 127. old.

14 ■ *Uo.* – Weber ezt csak Németországról mondja, de – amennyire meg tudom ítélni – ma ott sem ez a jellemző.

15 ■ *Uo.* 128. és 128–129. old.

16 ■ *Uo.* 131. old.

17 ■ Ahogy Weber fogalmaz: „valamennyi pedagógiai feladat közül a legnehezebb a tudományos problémákat úgy bemutatni, hogy egy képzetlen, de felfogóképes koponya megértse őket, és [...] ezáltal eljusson oda, hogy önállóan is gondolkodjék róluk. Csakhogy azt, hogy az előadó megoldja-e ezt a feladatot, nem mutatja a hallgatói létszám.” *Tanulmányok*, 132. old.

18 ■ *Uo.*

19 ■ *Uo.* 136. old.

20 ■ Laki János így foglalja össze Popper álláspontját a tudomány fejlődéséről: „A tudósok [...] arra töreksenek, hogy elméleteiket minél élesebb helyzetekben próbálják ki, megtalálják az azokat falszifikáló adatokat, s ily módon közvetve tanuljanak, azaz kizárjanak bizonyos alternatívákat. Az empirikusan cáfolható hipotézisek fokozatos kizárásának köszönhetően Popper szerint az egymást követő elméletek empirikus tartalma egyre nagyobb lesz, egyre mélyrehatóbb kérdéseket tesznek föl a világegyetemről, azaz a tudomány fejlődik, segítségével aszimptotikusan közelítjük az igazságot.” Laki János: *Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában*. Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Osiris – Látáthatatlan Kollégium, Bp., 1998. 19. old.

21 ■ Weber: *A tudomány mint hivatás*, 136–137. old.

22 ■ Az idézetből kihagyott két mondat a falszifikációs kísérleteket sikerrel kiálló, azaz „korroborált” elméletekre vonatkozik: „Valóban lehet korroborálni, de minden korroborálás viszonyla-

jutottam, hogy Weber (persze nem a modern tudományfilozófia nyelvén és fogalmi apparátusával) nagyon hasonló dologról beszél, mint amit a XX. századi tudományfilozófiában Popper képviselt.²⁰ Weber a következőket mondja:

„a tudomány minden embere tudja, hogy az, amit csinál, tíz, húsz, ötven év alatt elavul. Ez a tudomány sorsa, sőt a tudományos munka értelme, aminek alárendelődik és amit szolgál, mégpedig [...] egészen sajátos értelemben: minden tudományos »beteljesülés« új »kérdéseket« jelent, és azt akarja, hogy felülmúlják és elavuljon. Ezzel számot kell vetnie mindenkinek, aki a tudományt akarja szolgálni. [...] [N]emcsak valamennyiünk sorsa, hanem valamennyiünk célja is, hogy tudományosan felülmúljanak bennünket. Nem tudunk dolgozni annak reménye nélkül, hogy mások majd nálunk tovább jutnak. Elvileg e haladás a végtelen-ségig folytatódik.”²¹

Szerintem ez egybecseng Poppernek a tudomány fejlődéséről vallott, jól ismert álláspontjával. Ezt illusztrálja a következő két idézet (a könnyebb követhetőség érdekében az idézetekből kihagyok hosszabb-rövidebb részleteket, de lábjegyzetben megadom őket, ha Popper – itt nem részletezett – álláspontja szempontjából lényegesek).

„A tudományos objektivitás követelménye elengedhetetlenné teszi, hogy minden tudományos állítás örökre ideiglenes maradjon. [...]»²² A bizonyosság bálványával [...]»²³ az obskurantizmus sáncai mögé

gos, más állításokkal függ össze, amelyek maguk is ideiglenesek. Csak saját szubjektív meggyőződésünk megtapasztalásában, csak saját szubjektív hitünkben lehetünk »abszolút bizonyosak«.

23 ■ A kihagyott zárójeles betoldás: »(beleértve a tökéletes bizonyosság vagy valószínűség mértékét is)».

24 ■ A kihagyott rész: »vagy akárcsak valószínűek«.

25 ■ Karl R. Popper: *A tudományos kutatás logikája*. Ford. Petri György. Európa, Bp., 1997. 383–384. old.

26 ■ Karl R. Popper: Igazság, racionalitás és a tudományos tudás gyarapodása. Ford. Laki János. In: Laki (szerk.): *Tudományfilozófia*, 120. old. Itt nem a kihagyás, hanem a folytatás fontos Popper álláspontja szempontjából: »Ez azonban nem jelenti, hogy valaha is megelégedhetnénk azzal, hogy úgy tekintünk rájuk, mint pusztán lépcsőfokokra, pusztán eszközökre. Ez ugyanis azt jelentené, hogy feladjuk azt az igényt, hogy ezek az elméletek teoretikus felfedezések eszközei [...]». [H]a megelégszünk azzal, hogy elméleteinket egyszerű lépcsőfokoknak tekintsük, akkor legtöbbjük még lépcsőfoknak sem lesz jó. Így hát nem olyan elméletekre kell törekednünk, amelyek csupán a tények felderítésére szolgáló eszközök, hanem valódi magyarázó elméleteket kell keresnünk [...]».

27 ■ Popper a következőket mondja a fallibilistákról (akik közé magát is sorolja): »A mi szemünkben [...] a tudománynak semmi köze a bizonyosság, a valószínűség vagy megbízhatóság kereséséhez. Bennünket nem érdekel a tudományos elméletek szilárd, bizonyos vagy valószínű megalapozása. Tévedésnek kitétt voltunk tudatában csak az elméletek kritikája és ellenőrzése iránt érdeklődünk, abban a reményben, hogy megtaláljuk, hol követtünk el hibát, tanulunk hibáinkból, s ha szerencsések vagyunk, jobb elméletekhez lépünk tovább.« Laki (szerk.): *Tudományfilozófia*, 115. old.

28 ■ Weber: *A tudomány mint hivatás*, 137. old.

29 ■ *Uo.* 142–143. old.

kerül az ember, s ezek eltorlaszolják a tudományos haladás útját [...]. A tudomány helytelen szemlélete törbe csal, élteti a sóvárgást, hogy igazunk legyen; a tudós ugyanis nem azért tudós, mert tudás, cáfolhatatlan igazság birtokában van, hanem azért, mert állhatatosan és vakmerően kritikusan keresi az igazságot. [...] A tudomány sohasem kergeti azt az illuzórikus célt, hogy válaszai véglegesek [...]»²⁴ legyenek. Haladni inkább afelé a végtelen, mégis elérhető cél felé halad, hogy mindig új, mélyebb és általánosabb problémákat fedezzen fel, és mindig ideiglenes válaszait állandóan megújított és egyre szigorúbb ellenőrzéseknek vesse alá.»²⁵

„Úgy vélem, jogosan várjuk, sőt talán reméljük, hogy még a legjobb elméleteinket is még jobbak fogják túlszárnyalni és leváltani [...]. [...] Mint tudósoknak az a célunk, hogy rátaláljunk a problémákkal kapcsolatos igazságra, s elméleteinket az igazság feltárására tett komoly kísérleteknek kell tekintenünk. Ha nem is igazak, még lehetnek az igazsághoz vezető fontos lépcsőfokok, további felfedezések eszközei.»²⁶

Popper persze nem a „ma”: az első idézetet a korai – mindössze másfél évtizeddel Weber tanulmánya után megjelent – *Logik der Forschung*-ból (1934) vettem, a másodikat pedig a harminc évvel későbbi *Conjectures and Refutations* kötetből (1963), de azért meglepett, hogy Weber ilyen modern tudományfilozófiai (Popper szóhasználatával: „fallibilista”) elképzeléseket²⁷ – talán lehet így fogalmazni – megelőlegezett.

A következő meglepetésem az volt, hogy a gondolatmenetben fontos szerepe van az „önmagáért” művelt tudomány és a valamilyen gyakorlati célt szolgáló tudományos teljesítmény megkülönböztetésének. Korábban erre nem figyeltem fel, és talán most is csak a manapság elterjedt „alapkutatás (vagy felfedező kutatás)/alkalmazott kutatás” szembeállítás fényében tulajdonítok jelentőséget annak, hogy a „tudományt mint hivatást” Weber egyértelműen az előbbihez köti. „Mi a tudomány emberének belső viszonya a hivatásához?”, kérdezi, majd így válaszol: „Azt állítja, hogy a tudományt »önmagáért« műveli, s nemcsak azért, mert mások ezzel üzleti vagy technikai sikereket érhetnek el, jobban táplálkozhatnak, ruházkozhatnak, világíthatnak, kormányozhatnak.»²⁸ Vagy, ahogy később fogalmaz: a tudományok (itt a természettudományokról beszél) „magától értetődően előfeltételezik, hogy a [...] történelem végső [...] törvényeit érdemes megismerni. Nemcsak azért, mert ezek az ismeretek technikai vívmányokat tesznek lehetővé, hanem – amennyiben gyarapításuk »hivatás« – »önmagukért« is.»²⁹ És tulajdonképpen innen indul a legfontosabb gondolatmenet.

„Mindennemű tudományos munka mindenkor előfeltételezi [...], hogy amit a tudományos munka eredményez, az *fontos* abban az értelemben,

hogy »tudni érdemes«. És nyilvánvalóan ebben rejlik összes problémánk. Mert ez az előfeltevés [...] már nem igazolható a tudomány eszközeivel. Csak értelmezni lehet végső értelme szempontjából, amit azután mások az élettel kapcsolatos végső állásfoglalásuknak megfelelően vagy elvetnek vagy elfogadnak.³⁰

Itt kapcsolódik az előadás a háború előtti értékmentesség-vitához, pontosabban: az előadással nagyjából egy időben megjelenő értékmentesség-tanulmányhoz,³¹ amelyben Weber kifejti, hogy a tudományos ismeretek nem szolgáltathatnak érveket végső állásfoglalásokhoz vagy döntésekhez, mert azok értékek közti választást feltételeznek, a tudományos ismeretek pedig „értékmentesek”: számukra az értékek is adottságok (egyformán számba veendő, s ennyiben rangsorolhatatlan adottságok). Ez a társadalomtudományos ismeretek esetében is így van: ami az egymással konfliktusban álló célok és az egymással összeegyeztethetetlen értékek között választásra kényszerülő cselekvő ember számára „az értékszférában érvényes eszmény”, az a cselekvéssel foglalkozó tudomány szempontjából csupán „a létező empirikus kutatásához használható ideáltípus”.³² A tudomány tehát nem képes az értékekről ítélni: nincsenek meg az eszközei, amelyekkel rangsorolni tudná az egymással versengő célokat és értékeket. A saját erejéből csak arra képes, hogy adottnak véve a célokat, amelyekhez igazodva, illetve az értékeket, amelyek nevében az emberek cselekednek, föltárja a lehetőségeket és a lehetséges következményeket. Röviden: a tudománynak immanens korlátai vannak – és aki a tudományt választja hivatásul, egészíti ki a gondolatmenetet az 1917-es előadásban, annak tudomásul kell vennie, sőt erkölcsi kötelessége tiszteletben tartani ezeket a korlátokat.

Weber ezt úgy fogalmazza meg, hogy „mihelyt valóban »végső« problémákról van szó”, eljutunk „a tudomány határaihoz is”. De azért van még teendők:

„Képesek – és kötelesek – vagyunk még azt is megmondani önknek [ti. a tanár a diákjainak], hogy valamely gyakorlati állásfoglalás belső következetességgel – tehát értelmét tekintve tisztességesen – mely végső világnézeti alapállásból [...] vezethető le [...]. Ez – legalábbis elvben – megtehető. A filozófia tudománya és az egyes tudományágak lényegében filozófiai jellegű elvi fejtegetései erre vállalkoznak. Ha tehát értjük a dolgunkat (amit most fel kell tételeznünk), akkor az egyént kényszeríthetjük vagy legalább segíthetjük abban, hogy *számot vessen saját tevékenységének végső értelmével*. Szerintem ez nem is kevés, még a tisztán személyes élet szempontjából sem. Ha egy tanárnak ennyi sikerül, legszívesebben [...] azt mondanám, hogy »erkölcsi« hatalmakat szolgál: teljesíti azt a kötelességét, hogy világosságot és felelősségérzetet teremtsen.”³³

Ezek a gondolatok ma is érvényesek. Az idők azonban változnak, és ma valószínűleg nem érnénk be ennyivel. Én legalábbis úgy vélem, hogy ha itt és most a tudományról mint hivatásról beszélünk, nem árt hangsúlyozni olyan dolgokat is, amelyek egyébként triviálisak. Hogy csak egyetlen példát mondjak: nem árt hangsúlyozni, hogy a tudósnak – a kutatónak – szakmai munkája során nem külső elvárásokhoz kell igazodnia. Hanem – az egyszerűség kedvéért Lovász Lászlónak ez év augusztus 31-én, a kutatóhálózat elcsatolását megelőző napon az akadémiai kutatókhoz intézett leveléből idézek – „elhivatottan” kell kutatnia, és munkája során „csak a maga számára felállított szakmai mércének, valamint szűkebb tudományterülete hazai és nemzetközi közösségének” kell megfelelnie.* □

30 ■ Uo. 142. old.

31 ■ Max Weber: Der Sinn der „Wertfreiheit“ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. *Logos*, 7 (1917), 44–88. old.

32 ■ Max Weber: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. Ford. Erdélyi Ágnes. In: Weber: *Tanulmányok*, 122. old.

33 ■ Weber: A tudomány mint hivatás, 150–151. old.

* Az ELTE BTK Filozófia Intézetének 2019. október 3-án és 4-én megrendezett tanévnyitó konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. Köszönettel tartozom Ambros Gergelynek, Nádas Artúrnak és Schwendtner Tibornak az előadást követően megfogalmazott fontos észrevételeikért.